

CUMHURİYET ÖNCESİ HAKKARİ'DE EĞİTİM¹

EDUCATION AT PRE-REPUBLIC PERIOD İN HAKKARİ

Özden ÖZGEN²

Öz

Bu çalışmada 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarına kadar olan dönemde Hakkari'deki eğitim ve öğretim süreci ele alınacaktır. Bu süreçte Hakkari'deki okulların çeşidi ve sayıları ile eğitim sistemleri üzerinde durulacaktır. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda eğitim alanındaki gelişmelerin ilk basamağını 1 Eylül 1869 tarihinde uygulamaya giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi teşkil etmektedir. Bu nizamnameyle birlikte örgün eğitim ilk, orta ve yüksek olarak ayrılmıştır. İptidai mektepler Hakkari genelinde olmakla beraber eski usulle eğitim yapmaktaydılar. Rüşdiyeler, Çölemerik, Başkale ve Yüksekova'da bulunmaktaydı. Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ile Osmanlı'daki gayrimüslim tebaa eğitim ve öğretimde özerk duruma kavuştular. Özellikle Ermenilerin yoğunlukta bulunduğu okullarda devlet idaresine başkaldırıların eğitimi ve provaları yapılmaktaydı. Hakkari nüfusu itibariyle Ermenileri, Nasturileri ve Yahudileri içerisinde barındırmaktaydı. Bu ise özellikle misyonerler açısından çok cazip bir durum yaratmaktaydı. 20. yüzyılın başlangıcı olan yıllarda özellikle Amerikalı misyonerler Yahudi, Ermeni ve Nasturi okullarının sayısını artırmak için yoğun çaba sarf ettiler.

Anahtar Kelimeler: İptidai, rüşdiye, gayrimüslim, maarif, sancak

Abstract

In this study the period of education and training among nineteenth century and till the beginning of the twentieth century at Hakkari will be tackled. At this period it will be dwelled on sorts and numbers of the schools and systems of the education. The first step of the developments of education of Ottoman State at nineteenth century had been the basis of statute on general education that practised at 1 September 1869. The formal education with this constitution had been separated with preliminary, medium and high. Rudimentary schools had been educating with old style in Hakkari. Ottoman junior high school were just in Çölemerik, Başkale and Yüksekova. The non-muslim citizen in Ottoman State reached autonomous situation with reorganizations and reformations edicts. Especially intensity of Armenians at schools

¹ Bu çalışma Özden Özgen'e ait Doktora Tezi'nin bir bölümüdür.

² Dr., Van Büyükşehir Belediye Başkanlığı İnsan Kaynakları ve Eğitim Dairesi Başkanlığı, Bordro ve Tahakkuk Şube Müdürü, ataduru9909@gmail.com

rebellion to the state administration and rehearsal was being done. In terms of population Hakkari had been contained Armenians, Nestorians and Jewish. It had been creating attractive situation for the missionary. Especially American missionary scrabbled on increasing of Jewish, Armenain and Nestorian schools at the begining of the twentieth century.

Keywords: Rudimentary, Ottoman junior high school, non-muslim, education, sanjak

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti, kendinden önceki Türk-İslam devletlerinin tecrübelerinden de faydalanarak eğitim alanında, özellikle Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde sistematik bir yapının oluşmasını sağlamıştır (Taşkın, 2013, 1329). Tanzimat ile birlikte yönetim anlayışında önemli değişiklikler yaşanması nedeniyle bu değişikliklere uyum sağlayabilecek nitelikte bürokrasinin yetişmesine ihtiyaç duyulmaya başladı (Akıncı, 2014, 3). Çoğu yerde medreseler de olmadığı için bu ihtiyaç cami ve kiliseler tarafından karşılanıyordu (Taşkın, 2013, 1329).

Devlet, eğitim faaliyetlerinin sağlıklı yürütülebilmesi için bu işi teşkilatlı hale getirdi ve 1857 yılında kurulan Maarif Nezareti her vilayete bir maarif müdürü atadı. 1 Eylül 1869 tarihinde yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (Zürcher, 2005, 96), teşkilatın idare ve görevlerini kanuni bir hükme bağladı (Taşkın, 2013, 1329). Eğitimi bir devlet meselesi olarak mütalaa eden ve örgün eğitimi ilk, orta ve yüksek olarak derecelendiren bu nizamname (Ortaylı, 2010b, 214; Akyüz, 2011, 13), son şeklini 1881’de alarak Türk eğitim tarihinde en kapsamlı düzenleme ve ıslahat hareketi olarak iz bıraktı (Altın, 2008, 273; Aydın, 2013, 5).

1.1. İptidai Mektepleri

İptidai mekteplerin temelini sıbyan mektepleri oluşturmaktadır. Osmanlı devrinde ilköğretim kurumlarını sıbyan mektepleri temsil ediyordu. Sıbyan mektepleri padişahlar tarafından yaptırıldığı gibi valide sultanlar ve hayırsever kişiler ile mahalle halkı tarafından da kurulabilmekteydi. Sıbyan mekteplerinin giderleri mahalle ve köy cemaati tarafından karşılanıyordu (Ortaylı, 2010b, 215). Bu mekteplerin başlıca amaçları, çocuklara Kur’an okutmak, namaz kılma usullerini, namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak idi. Sıbyan mektepleri, 1862’de iptidai mekteplere dönüştürülerek yeni usulde eğitim ve öğretime başladı ve bu ıslahat 1871’de genişleyerek devam etti (Taşkın, 2013, 1330).

1872 tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesine göre Hakkari’deki Müslim ve gayrimüslim olmak üzere 11 sıbyan mektebi ile eğitim yapılmaktaydı.

Tablo 1: 1872 Tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesine Göre Hakkari'deki Müslim ve Gayrimüslim Sıbyan Mektepleri (1289 Erzurum Vilayet Salnamesi, 1289/1872, 148)

Yeri	Müslim	Hristiyan	Yekün
Albak (Başkale) Kazası	1	2	3
Çal (Çukurca) Nahiyesi	1	-	1
Çölemerik Kazası	3	-	3
Şemdinan (Şemdinli) Nahiyesi	4	-	4
Toplam	9	2	11

Sıbyan mektepleri 1862'de iptidailere dönüştürülürken tamamen kapatılmadılar. Bir taraftan sıbyan mektepleri kendi içinde ıslahata tabi tutulurken diğer taraftan da iptidaiye programları geliştirildi (Taşkın, 2013, 1330). 1872 yılında Sıbyan mekteplerinin ülke genelinde olduğu gibi Hakkari'de de iptidai mekteplere dönüştürülmediğini görmekteyiz. Hakkari'de temel eğitim sıbyan mekteplerinde yapılmaya devam ediyordu. Hakkari kaza ve nahiyeleri içinde Müslim sıbyan mekteplerinden en fazla Şemdinan'da (Şemdinli) bulunmaktadır. Bunu üç mekteple Çölemerik kazası takip etmektedir. Bu tarihte Hakkari'nin kazası olan Gever (Yüksekova) ve Beytüşşebap'da sıbyan mektebinin olmadığını görüyoruz. Hristiyan sıbyan mektebi iki tane olup sadece Albak'ta (Başkale) eğitim öğretim yapmaktaydı. Albak'ta 4.800 Hristiyan, 2.100 Müslüman nüfusu vardı. Albak kazası, Van ve Hakkari bölgesindeki diğer kaza ve nahiyelere göre en fazla Hristiyan nüfusa sahip olan kazaydı (1289 Erzurum Vilayet Salnamesi, 1289/1872, 143).

Tablo 2: 1894-1895 Yılları Van Vilayeti ve Hakkari Sancağındaki İslam İptidai ve Öğrenci Durumu (Alkan, 2000, 96; Güran, 1997, 107)

Vilayet/Liva (Bağımsız Sancak)	Okul Türü			Öğrenci			II. Abdülhamit Devrinde Açılan Okul
	Eski Usul	Yeni Usul	Toplam	E	K	Toplam	
Van	66	5	71	1.218	151	1.369	16
Hakkari	54	-	54	585	-	585	Bilinmiyor
Toplam	120	5	125	1.803	151	1.954	16

Tablo 2'ye baktığımızda Hakkari'deki 54 iptidai mektebin hepsi eski usulle eğitim yapmaktaydı. Van'da bulunan 71 iptidai mektebin 5'inde yeni usulle eğitim yapılıyordu. Bu yılda sıbyan mekteplerinin iptidai mekteplere dönüştürülmesinin özellikle Hakkari'de hiç yapılamadığı görülmektedir. 1894-1895 yılında Hakkari'deki 54 iptidai mektepte sadece erkek öğrenciler vardı. Van'da ise az sayıda kız çocuğu mektebe gidiyordu.

Tablo 3: Sultan Abdülhamid Devrinde Açılan İptidai Mektepler (1317 Maarif Salnamesi, 1317/1901, 1430; 1318 Maarif Salnamesi, 1308/1902, 1598; 1319 Maarif Salnamesi, 1319/1903, 926; 1321 Maarif Salnamesi, 1321/1905, 691)

Liva	Kaza	Bulunduğu Yer	Türü	Kuruluş Tarihi	Masrafı
Van	Van	Havasor Nahiyesinde	İptidai	15 Aralık 1898	1.200
Van	Van	Cafer Bey Köyünde	İptidai	13 Kasım 1898	1.200
Van	Van	Edremit Köyünde	Erkek İptidai	1899	1.200
Van	Van	Bahçelerde Boya oğlu Camiinde	Erkek İptidai	1894	3.720
Van	Van	Hatuniye Mahallesiinde	Erkek İptidai	1892	1.200
Van	Van	Hatuniye Mahallesiinde	İptidai	13 Mayıs 1899	Meçhul
Van	Van	Hatuniye Mahallesiinde	Kız İptidai	1893	1200
Van	Van	Kasabada Katırcı Mahallesiinde	Erkek İptidai	1893	600
Van	Van	Bahçelerde Hacı Mehmet Efendi	Erkek İptidai	1893	600
Van	Van	Bahçelerde Şabaniye Mahallesiinde	Erkek İptidai	1893	960
Van	Van	Bahçelerde Halil Ağa Mahallesiinde	Kız İptidai	1894	5.484
Van	Van	Bahçelerde Halil Ağa Mahallesiinde	Erkek İptidai	1899	600
Van	Van	Kasabada Hüsrev Paşa Camiinde	Erkek İptidai	1897	1.200
Van	Gevaş	Vastan Kasabasında	Erkek İptidai	1898	1.200
Van	Gevaş	Orman Köyünde	İptidai	13 Nisan 1899	Meçhul
Van	Bargiri	Bargiri Kasabasında	İptidai	13 Şubat 1899	1.200
Van	Mahmudi	Sanhanesi Köyünde	İptidai	1898	1.200
Van	Erciş	Eğnesi Kasabasında	Kız İptidai	13 Ekim 1898	1.200
Hakkari	Albak	Tuvani Köyünde	Erkek İptidai	1898	1.200
Hakkari	Albak	Kara Balyan Köyünde	Erkek İptidai	1898	1.200
Hakkari	Albak	Başkale Kasabasında	Erkek İptidai	1892	762
Hakkari	Albak	Şikefti Nahiyesinde	İptidai	13 Eylül 1898	Meçhul

Tablo 3'e göre, Van kazasında 13, Gevaş'ta 2, Bargiri'de 1, Mahmudi'de 1, Erciş'te 1, Hakkari'de 4 iptidai mektep Sultan II. Abdülhamit döneminde açıldı. 1317 yılı Maarif Salnamesinde 11 iptidai mektep varken 1318, 1319 ve 1321 yılı Maarif Salnamelerinde iptidai mektep sayısı 22'ye çıkmıştır. 1317 yılı Maarif Salnamesinde Hakkari Albak kazası Şikefti nahiyesi, Gevaş kazası Orman köyü, Van kazası Hatuniye Mahallesindeki 13 Mayıs 1899 tarihinde açılan iptidai mekteplerinin kaydına 1318, 1319 ve 1321 yılı Maarif Salnamelerinde rastlanmamaktadır. Yeterli sayıda öğrenci olmadığı için bu mekteplerin kapatılmak zorunda kalındığı akla gelmektedir. İptidai mekteplerin 3'ü kız, 12'si erkek iptidai mektebidir. Kız iptidai mektepleri, Van Erciş Eğnesi kasabası, Van merkez Hatuniye Mahallesi ve Bahçeler de Halil Ağa Mahallesinde bulunmaktadır. 12 erkek iptidai mektebin 3'ü Hakkari Albak kazasında, 9'u Van'ın kaza, nahiyeye ve mahallelerindedir. 7 iptidai mektebin kız ya da erkek mektep olduğu hususunda kesin bilgi yoktur.

1.2. Rüşdiyeler

Rüşdiyeler, sıbyan mekteplerinin programının takviyesi ile meydana gelen orta seviyedeki okullardır (Taşkın, 2013, 1334). Sultan Mahmut, çocukların Kur'an'ı ezberledikleri (Berkes, 2008, 183) ve kimi zaman da okuma ve yazmayı öğrendikleri geleneksel ilk mekteplerden mezun olmuş 10-15 yaşlarındaki erkek çocuklar için rüşdiyeleri 5 Şubat 1839 tarihinde açtı. Rüşdiyeler, mektep ile mesleki okul yahut devlet dairelerindeki meslek eğitimi arasında bir köprü oluşturuyordu. Rüşdiyeler, ilk açıldığında 4 yıllık bir eğitim amaçlanmıştır. Fakat 21 Mart 1850'de Daru'l-Maarif'in açılmasıyla bu süre 6 yıla çıkarıldı, 1863'te 5, 1869'ta 4 ve son olarak 1892'de 3 yıla indirildi (Zürcher, 2005, 96; Taşkın, 2013: 1334). 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 500 ev bulunan kasabalarda rüşdiyelerin açılmasını şart koşuyordu (Altın, 2008, 275).

1867'ye kadar rüşdiyelere yalnızca Müslüman öğrenciler alınırken bu tarihten sonra gayrimüslim çocuklarda alınmaya başlamıştır. Ayrıca rüşdiyeler, erkek, kız, karışık, askeri ve özel statülerde açılabilirdi (Taşkın, 2013, 1334).

Hakkari vilayetinde rüşdiye eğitimi 1883 senesine kadar yoktu fakat dönem dönem Hakkari'nin merkez kazası konumuna getirilen Başkale'de bu tarihe kadar bir adet rüşdiye eğitim yapıyordu ve 1871 senesinde 21 öğrenci, 1873, 1874 senelerinde 50 öğrenci, 1875 senesinde 63 öğrencisi vardı (1288 Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288/1871, 134; 1290 Erzurum Vilayet Salnamesi, 1290/1873, 138; 1291 Erzurum Vilayet Salnamesi, 1291/1874, 138; 1292 Erzurum Vilayet Salnamesi, 1292/1875, 132). 1883 senesinde Gever ve Albak kazalarında iki adet rüşdiye bulunmaktaydı. Gever rüşdiyesinde 35, Albak rüşdiyesinde 40 öğrenci eğitim görüyordu (Alkan, 2000, 46).

Tablo 4: 1894 Yılında Hakkari Sancağında Rüştüye, Öğrenci, Öğretmen ve Memur Durumu
(Alkan, 2000, 85)

HAKKARİ SANCAĞI						
Kazalar	Okulun 1893 Yılından Kalan Öğrencisi	Ders Yılı Başından Sonuna Kadar Kabul Edilen Öğrenci	Ders Yılı Sonuna Kadar Bir Nedenle Okuldan Ayrılan Öğrenci	Sınavla Diploma Alan Öğrenci	Sınav Sonrası 1895-1896 Ders Yılına Devren Kalan Öğrenci	Memur ve Öğretmen
Albak	20	-	9	2	9	2
Çölemerik	42	-	-	5	37	2
Gever	23	-	-	3	20	1
Toplam	85	-	9	10	66	5

Tablo 4'e göre, 1894 senesinde Hakkari sancağının Çölemerik, Gever ve Albak kazalarında rüşdiye vardı. En fazla öğrenci Çölemerik rüşdiyesinde bulunuyordu. Bu okullarda başarılı olabilen öğrenci sayısı ise çok azdı. Rüşdiyelerde okuyan 85 öğrencinin 10'u diploma almaya hak kazanmıştı, Albak rüşdiyesindeki 9 öğrenci herhangi bir nedenle okuldan ayrılmış, 66 öğrenci ise sınavı geçemeyerek başarısız olmuştu. Bu okullarda ise toplam 5 memur ve öğretmen görev yapıyordu.

1897 senesinde Osmanlı Devleti'nin ilk istatistik yıllığında Van vilayeti ve sancakları ile kazalarında 10 rüştiye mektebi mevcuttu. Bu mekteplerde 25'i kız, 313 erkek olmak üzere 338 öğrenci eğitim görmekte (Güran, 1997, 107) ve 16 öğretmen görev yapmaktaydı. Van vilayetinde 1897 yılında bir adet askeri rüştiye bulunmaktaydı ve 139 öğrencisi, 10 öğretmeni, 4 memuru, 6 hademesi vardı (Güran, 1997, 127).

Tablo 5: 1900-1905 Maarif Salnamelerine Göre Van Vilayeti ve Hakkari Sancağında Bulunan Rüşdiye Mektepleri Öğrenci, Öğretmen ve Hademe Sayıları (1316 Maarif Salnamesi, 1316/1900, 1206-1207; 1317 Maarif Salnamesi, 1317/1901, 1422-1423; 1318 Maarif Salnamesi, 1318/1902, 1594-1595; 1319 Maarif Salnamesi, 1319/1903, 922-923; 1321 Maarif Salnamesi, 1321/1905, 688-689)

Adı	Öğrenci Sayısı					Öğretmen Sayısı					Hademe Sayısı				
	1900	1901	1902	1903	1905	1900	1901	1902	1903	1905	1900	1901	1902	1903	1905
Van Merkez	30	27	21	17	17	3	3	3	3	3	1	1	1	1	1
Edremit	16	25	15	17	17	1	2	2	2	2	1	1	1	1	1
Adilcevaz	22	21	21	17	17	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1
Gevaş	8	15	25	21	21	1	1	2	2	2	1	1	1	1	1
Erciş	23	22	41	40	40	1	2	2	2	2	1	1	1	1	1
Hakkari Sancağı	-	37	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-
Albak	20	-	27	50	50	2	-	3	3	3	1	-	1	1	1
Gever	20	22	36	18	18	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Çölemerik	18	36	27	16	16	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1

Tablo 5'e göre Van vilayetinin 5 kazasında, Hakkari sancağının ise 3 kazasında rüşdiye mektebi olduğunu görüyoruz. 1901 Maarif Salnamesindeki Hakkari sancağındaki rüşdiye mektebi diğer hiçbir Maarif Salnamesinde yer almamaktadır. Hakkari sancağının merkez kazası olan Çölemerik'te ise Maarif salnamelerine göre sadece bir rüşdiye mektebi bulunmaktadır. 1901 Maarif Salnamesinde Hakkari sancağında belirtilen rüşdiyenin Çölemerik kazasındaki rüşdiye ile karıştırılarak tekrar yazım olduğu düşünülmektedir. Rüşdiyeler içinde sadece Albak rüşdiyesinde öğrenci sayısı devamlı artma göstermiştir. Van merkez ve Adilcevaz kazalarında öğrenci sayılarında her yıl bir önceki yıla göre azalma vardır.

Albak kazası rüşdiyesinde öğrenci sayısı Van merkezdeki öğrenci sayısından üç kat fazla olmasına rağmen öğretmen sayısı aynıdır. Rüşdiyeler de hademe sayısı aynı olup bir görevli vardır.

Tablo 6: Rüşdiyelerde Görevli Öğretmenler (1316 Maarif Salnamesi, 1316/1900, 1206-1207; 1317 Maarif Salnamesi, 1317/1901, 1422-1423; 1318 Maarif Salnamesi, 1318/1902, 1594-1595; 1319 Maarif Salnamesi, 1319/1903, 922-923; 1321 Maarif Salnamesi, 1321/1905, 688-689)

Yer Adı	Görevi	1900 Maarif Salnamesi	1901 Maarif Salnamesi	1902 Maarif Salnamesi	1903 Maarif Salnamesi	1905 Maarif Salnamesi
Van Merkez	Muallim-i Evvel	Bekir Efendi	Bekir Efendi	Bekir Efendi	Bekir Efendi	Bekir Efendi
	Muallim-i Sani	Mustafa Efendi	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi
	Güzel Yazı Öğretmeni	İlyas Efendi	İlyas Efendi	İlyas Efendi	İsa Efendi	İsa Efendi
Edremit	Muallim-i Evvel	-	-	-	-	-
	Muallim-i Sani	Mehmet Emin Efendi	Mehmet Emin Efendi	Mehmet Emin Efendi	Mehmet Emin Efendi	Abdulhalim Efendi
	Güzel Yazı Öğretmeni	-	Nuri Efendi	Nuri Efendi	Nuri Efendi	Nuri Efendi
Adilcevaz	Muallim-i Evvel	-	-	-	-	-
	Muallim-i Sani	Mehmet Efendi	-	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi
	Güzel Yazı Öğretmeni	-	-	-	-	Halil Efendi
Gevaş	Muallim-i Evvel	-	-	-	-	-
	Muallim-i Sani	-	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi
	Öğretmen Vekili	Hacı Yusuf Efendi	-	-	-	-
	Güzel Yazı Öğretmeni	-	-	Cemal Efendi	Cemal Efendi	Cemal Efendi
Erciş	Öğretmen	Ahmet Hamdi Efendi	Ahmet Hamdi Efendi	Ahmet Hamdi Efendi	Ahmet Hamdi Efendi	Ahmet Hamdi Efendi

	Güzel Yazı Öğretmeni	-	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Necip Efendi
Hakkari Sancağı	Muallim-i Sani	-	Nuri Efendi	-	-	-
	Güzel Yazı Öğretmeni	-	Derviş Efendi	-	-	-
Albak	Muallim-i Evvel	Ömer Lütfi Efendi	-	-	Taha Efendi	Taha Efendi
	Muallim-i Sani	-	-	Nuri Efendi Ziya Alaaddin Efendi	Ziya Alaaddin Efendi	Ziya Alaaddin Efendi
	Güzel Yazı Öğretmeni	Derviş Efendi	-	Derviş Efendi	Derviş Efendi	Derviş Efendi
Gever	Öğretmen	Salih Efendi	-	Salih Efendi	Salih Efendi	Salih Efendi
Çölemerik	Muallim-i Sani	Hasan Efendi	Hasan Efendi	Hasan Efendi	Hasan Efendi	Hasan Efendi
	Güzel Yazı Öğretmeni	Hamdi Efendi	Mehmet Ferit Efendi	Mehmet Ferit Efendi	Mehmet Ferit Efendi	Mehmet Ferit Efendi

Tablo 6'ya baktığımızda Hakkari sancağındaki rüşdiyede görevli Nuri Efendi'nin 1902 tarihli salnamede ve Derviş Efendi'nin ise 1900-1905 tarihli salnamelerde Albak rüşdiyesinde görevli oldukları görülmektedir. Tablo 5 ve Tablo 6'ya bakıldığında Hakkari sancağı merkezi ve Çölemerik'te iki rüşdiye olduğu algısı oluşmaktadır. Halbuki 1901 Maarif Salnamesinde Hakkari sancağına var olarak gösterilen rüşdiye Çölemerik merkezdeki rüşdiyenin kendisidir ve tekrar yazım hatası yapılmıştır.

Tablo 6'ya göre merkez ve merkeze yakın rüşdiyelerde öğretmen sayısı fazladır. Merkeze uzak olan kazaların rüşdiyelerinde öğretmen sayısı öğrenci sayısı ile orantılı değildir. Merkeze uzak olan bu rüşdiyelerde öğrenci sayısı fazla olmasına rağmen görevlendirilen öğretmen sayısı merkezdeki öğretmen sayısından düşüktür.

Rüşdiyelerde Türkçe, Tuhfe ve Nuhbe, Sübha-i Sıbyan gibi dil, Birgivi Risalesi ve diğer ahlak kitapları, hat ve kitabet dersleri olarak programlandı. 1846 talimatnamesine göre, Kur'an-ı Kerim, Akaid, Arapça, Hesap ve yazı öğretilmekteydi. 1848'de bu programa Farsça, Coğrafya ve Hendese ilave edildi (Taşkın, 2013, 1334).

Tablo 7: Sultan Abdülhamid Devrinde Açılan Rüşdiye Mektepleri (1318 Maarif Salnamesi, 1318/1902, 1598; 1319 Maarif Salnamesi, 1319/1903, 926; 1321 Maarif Salnamesi, 1321/1905, 691)

Liva	Kaza	Bulunduğu Yer	Türü	Kuruluş Tarihi	Masraf Miktarı
Van	Van	Bahçelerde Hafiziye Mahallesi	Rüşdiye	-	10.840
Van	Van	Edremit Karyesinde	Rüşdiye	-	8.200
Van	Gevaş	Vastan Kasabasında	Rüşdiye	-	8.200
Van	Erciş	Eğnesi Kasabasında	Rüşdiye	-	8.200
Van	Adilcevaz	Adilcevaz Kasabasında	Rüşdiye	-	8.200
Hakkari	Albak	Başkale Kasabasında	Rüşdiye	-	10.840
Hakkari	Gever	Dize Kasabasında	Rüşdiye	-	5.800
Hakkari	Çölemerik	Çölemerik Kazasında	Rüşdiye	-	8.200

Tablo 7'ye göre, rüşdiye Hakkari sancağında Albak, Gever ve Çölemerik kazalarında vardı. Sultan Abdülhamit devrinde açılan rüşdiyelere 1900 ve 1901 Maarif Salnameleri haricinde 1902, 1903 ve 1905 Maarif Salnamelerinde rastlanmaktadır. Van vilayetinin 5 kazasında, Hakkari sancağının ise 3 kazasında rüşdiye mektebi açılmıştır.

1.3. Medreseler

Osmanlı klasik döneminde ilköğretim kurumunu ifade eden sıbyan mektebinin üstünde, orta ve yüksek eğitim veren kurumlara medrese denilmiştir (Taşkın, 2013, 1342). Medreseler İslam dünyasında Şiiiler ve Sünniler arasında eğitim alanında yaşanan kutuplaşmanın bir ürünü olarak ortaya çıkmışlardır. Mısır Şii Fatimileri, darül-ilm veya darül-hikme adını verdikleri eğitim kurumlarında Şii mezhebinin propagandasını yapmaları ve Kahire'de bazı Sünni bilgilerin öldürülmesi, Sünniliğin özellikle Şafi'i ve Hanefi mezheplerinin ağırlıklı olduğu ülkelerde medrese adı verilen eğitim kurumlarının kurulmasına yol açmıştır. İslamiyet'in kabulüyle eğitimimiz ilk kez medrese denilen planlı ve düzenli bir örgün eğitim kurumuyla tanışmış ve medrese eğitimi Osmanlı Devleti'nin son yıllarında gittikçe köhneleşerek Türkiye Cumhuriyeti devrinde 1924 yılına kadar devam etmiştir (Candan, 2013, 107; Anameriç, 2006, 66; Zengin, 2002, 308). 1869 Maarif Nizamnamesi medreselerle ilgili herhangi bir düzenleme getirmemiştir. II. Meşrutiyet döneminde medreseler ıslah edilmeye çalışılmış fakat I. Dünya Savaşı sürecinde başarılı olunamamıştır (Zengin, 1998, 447; Atay, 1982, 43; Ergün, 1982, 88). Bu durum ise eğitimi medresenin dolayısıyla dinin etkisinden kurtararak laikleştirmek olarak yorumlanmaktadır. Bu şekilde Osmanlı eğitim hayatının en önemli kurumu olagelen medreseler ıslah edilme şansını yitirmiş, yaygın ve kıymetli bir eğitim müessesesi gözden çıkarılmıştır (Berkes, 2008, 231; Ortaylı, 2010a, 109; Altın, 2008, 275; Saffet, 15 Teşrinisani 1326/28 Kasım 1910, 1642). Medreselerin büyük bir çoğunluğu kişisel yardım ve bağışlarla kurulurken buldukları yerin ya da kurucusunun adıyla anılırlardı (Birbudak, 2007, 310).

Tablo 8: Van ve Hakkari'deki Medreseler (1317 Maarif Salnamesi, 1317/1901, 1426; 1318 Maarif Salnamesi, 1318/1902, 1596; 1319 Maarif Salnamesi, 1319/1903, 924; 1321 Maarif Salnamesi, 1321/1905, 690; 1288 Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288/1871, 148; 1289 Erzurum Vilayet Salnamesi, 1289/1872, 148; 1290 Erzurum Vilayet Salnamesi; 1290/1873, 138; 1291 Erzurum Vilayet Salnamesi, 1291/1874, 149; Evkaf Defterleri, Ev.d., 16257, 11; Evkaf Defterleri, Ev.d., 16668)

Liva	Kaza	Medresenin İsmi	Yeri	Müdürris	Talebe	Medresenin Kurucusu
Van	Van	Hüsrev Paşa	Hüsrev Paşa Cami	1	5	Hüsrev Paşa
Van	Van	Topçuoğlu	Topçuoğlu Mahallesinde	1	12	Topçuoğlu
Van	Erciş	Yahya Bey	Kasaba Ortasında	1	7	Yahya Bey
Van	Adilcevaz	Hatuniye	Kasaba Ortasında	1	15	Hatuniye
Van	Gevaş	İzzeddin Şir	Kasaba Ortasında	1	17	Hakkari Beylerinden İzzeddin Şir Bey
Van	Van	İskender Paşa	Sanayine Mahallesinde	1	5	İskender Paşa
Van	Van	Cami Kebir	Cami Kebir	1	17	Abdürrahman Bey
Hakkari	Albak	Piran	Cami Kebir	1	12	Hakkari Beylerinden Hüsrev Bey
Hakkari	Çölemerik	Meydan	Cami Kebir	1	15	Hakkari Beylerinden İzzeddin Şir Bey

Tablo 8' e göre, Van vilayetinde yedi, Hakkari sancağında ise Albak ve Çölemerik'te birer tane olmak üzere iki medrese bulunmaktadır. Albak'taki Piran medresesi Hakkari beylerinden Hüsrev Bey, Çölemerik'teki Meydan medresesi de Hakkari beylerinden İzzeddin Şir Bey tarafından kurulmuştur. Medreselerdeki öğrenci miktarlarında herhangi bir değişiklik bulunmamaktadır.

1.4. Gayrimüslim Mektepler

Gayrimüslimler, Tanzimat Fermanı'nın kendilerine tanıdığı imtiyaz ile mekteplerini geliştirme ve sayılarını gittikçe artırma imkanına sahip olmuşlardır. 1856 Islahat Fermanı'nın ilanı ile gayrimüslimlere eğitim-öğretim konusunda birçok haklar tanınmıştır. Islahat Fermanı'nın getirmiş olduğu "din serbestliği" ilkesi çerçevesinde Hıristiyan unsurlar eğitimde özerk hareket ediyorlardı (Elove, 1953, 315; Sezer, 1999, 173). Her ne kadar Babıali 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (Akıncı, 2014, 8; Aslan, 2012, 102;) gibi yasal düzenlemeler getirse de Hıristiyan unsurların bu özerkliğinin önüne geçemedi (Aydın Mithat, 2006, 87). Gayrimüslim okulların öğretim biçimi ve öğretmenlerinin seçimi padişahın seçeceği üyelerden oluşan muhtelit bir maarif meclisinin kontrolü ve denetimi altında olacaktı. Fakat kanun tarafından düzenleme getirilmesine rağmen azınlıkların mektep ve programlarına karışılmıyordu (Taşkın, 2013, 1347). Gayrimüslim okullarda ayrılıkçı ve milliyetçi hareketler kendini göstermeye başladı (Akyüz, 1970, 122). Özellikle Hıristiyan unsurlardan Ermenilerin XIX. yüzyılın sonlarında Doğu'da çıkarmış olduğu ayrılıkçı hareketler kapsamında kendi okullarında da bu ayrımcılığı vurgulamaktan geri

kalmamışlardı. Ermenilerin çoğunlukta olduğu Başkale’de 1871 yılında iki Hıristiyan Okulu, on kilise, Çölemerik’te beş kilise, Geve’de on kilise vardı (1288 Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288/1871, 148; Derderian, 2009; 38). 1888 yılında Başkale kasabasında Ermenilere ait mektebin muallimi Vani Banciyan köylere giderek buralarda nüfus yazımı yapıyordu. Ayrılkçı hareketlerin körüklendiği bu Ermeni mekteplerinde her ne kadar tedbirler alınsa da “muzır” şarkılar öğretilmekteydi. (BOA, MF. MKT. 94).

Tablo 9: 1897 Yılı Van Vilayeti ve Sancakları İle Kazalarındaki Gayrimüslim Rüştîye ve İptidai Okullarının Durumu (Güran, 1997, 137)

	Gayri Müslim Rüştî Mektepleri						
	Mektep Adedi	Talebe adedi			Öğretmen Adedi		
		Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam
Van	8	1.585	735	2.320	58	18	76
Gayri Müslim İptidai Mektepleri							
	12	285	159	444	14	1	15
Toplam	20	1.870	894	2.764	72	19	91

Tablo 9’a göre, 1897 yılında Van vilayeti sancak ve kazalarında 8’i rüşdiye, 12’si iptidai olmak üzere 20 mektep vardı. Bu mekteplerde kız öğrenci sayısı erkek öğrenci sayısının yarı oranındaydı. 1897 yılındaki kız öğrenci sayısı İslam mekteplerinde bulunan kız öğrenci sayısından çok fazladır. Van vilayetinde 1897 yılında Müslümanlara ait 125 iptidai, 10 rüşdiye olmak üzere 135 mektepte 176 kız olmak üzere 2.292 öğrenci eğitim görüyordu. Müslüman okullarında okul başına 17 öğrenci, gayrimüslim okullarında ise 138 öğrenci düşmektedir. Hıristiyanlar eğitim konusunda Müslümanlardan çok daha iyiydiler.

Tablo 10: Van ve Hakkari'de Gayrimüslim Mektepler (1316 Maarif Salnamesi, 1316/1900, 1210; 1317 Maarif Salnamesi, 1317/1901, 1426; 1318 Maarif Salnamesi, 1318/1902, 1596; 1319 Maarif Salnamesi, 1319/1903, 925; 1321 Maarif Salnamesi, 1321/1905, 690)

Liva	Kaza	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Cemaat	Mektebin Derecesi	Kuruluş Tarihi
Van	Van	Hamparsum	Ermeni	Rüşdiye	20 Eylül 1892
Van	Van	Hamparsum	Ermeni	İdadi	1879
Van	Van	Erek Kilise	Ermeni	Rüşdiye	17 Mart 1894
Van	Van	Erek Kilise	Ermeni	İdadi	1894
Van	Van	İki Kilise	Ermeni	İdadi ve Rüşdiye	Ruhsatsız
Van	Van	İki Kilise	Ermeni	Rüşdiye	20 Kasım 1894
Van	Van	Haysusyan	Ermeni	Rüşdiye	13 Eylül 1897
Van	Van	Haysusyan	Ermeni	İdadi	Ruhsatsız
Van	Van	Posantiyan	Ermeni	Rüşdiye ve İptidai	11 Haziran 1894
Van	Van	Posantiyan	Ermeni	Rüşdiye	1893
Hakkari	Albak	Narsisyan	Katolik	İptidai	30 Mart 1899
Van	Van	Ermeni Katolik	Katolik	İptidai	11 Nisan 1899
Van	Van	Sosanyan	Ermeni	İptidai	20 Kasım 1899
Van	Van	Sandukyan	Ermeni	Rüşdiye	13 Kasım 1894
Van	Van	Sandukyan	Ermeni	İdadi ve Rüşdiye	Ruhsatsız

Tablo 10 incelendiğinde, 1900 tarihli Maarif Salnamesinde rüşdiye ve idadi olarak eğitim veren Erek Kilisesi, İki Kilise, Hamparsum, Sandukyan mektepleri diğer maarif salnamelerinde idadi eğitimi vermeyip sadece rüşdiyesi eğitim vermektedir. 1900 tarihli Maarif Salnamesinde Haysusyan mektebi idadi olarak eğitim veriyor iken idadi olma vasfı ortadan kalktığı için diğer maarif salnamelerinde rüşdiye olarak eğitim verdiği görülmektedir. 1900 tarihli Maarif Salnamesinde Posantiyan mektebinin kuruluş tarihi 1893 ve rüşdiye derecesinde eğitim verirken diğer maarif salnamelerinde rüşdiye ve iptidai olarak eğitim vermektedir. Hakkari sancağının Albak kazasında ise Katolıklara ait bir iptidai mektebi vardır. Van vilayetinin merkezindeki Hamparsum idadi mektebi en erken tarihte açılan mekteptir.

Tablo 11: Van ve Hakkari’de Gayrimüslim Mektepleri Öğrenci Sayıları (1316 Maarif Salnamesi, 1316/1900, 1210; 1317 Maarif Salnamesi, 1317/1901, 1426; 1318 Maarif Salnamesi, 1318/1902, 1596; 1319 Maarif Salnamesi, 1319/1903, 925; 1321 Maarif Salnamesi, 1321/1905, 690)

Liva	Kaza	Adı	Türü	1900 Maarif Salnamesi		1901 Maarif Salnamesi		1902 Maarif Salnamesi		1903 Maarif Salnamesi		1905 Maarif Salnamesi	
				E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Van	Van	Hamparsum	Rüşdiye	10	-	150	-	150	-	150	-	150	-
Van	Van	Hamparsum	İdadi	160	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Van	Van	Erek Kilise	Rüşdiye	-	-	160	-	160	-	160	-	160	-
Van	Van	Erek Kilise	İdadi	95	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Van	Van	İki Kilise	İdadi ve Rüşdiye	155	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Van	Van	İki Kilise	Rüşdiye	-	-	210	-	210	-	210	-	210	-
Van	Van	Haysusyan	Rüşdiye	-	-	160	-	160	-	160	-	160	-
Van	Van	Haysusyan	İdadi	120	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Van	Van	Posantiyan	Rüşdiye ve İptidai	-	-	-	180	-	180	-	180	-	180
Van	Van	Posantiyan	Rüşdiye	-	85	-	-	-	-	-	-	-	-
Hakkari	Albak	Narsisyan	İptidai	-	-	35	-	35	-	35	-	35	-
Van	Van	Ermeni Katolik	İptidai	-	-	15	-	15	-	15	-	15	-
Van	Van	Sosanyan	İptidai	-	-	-	75	-	75	-	75	-	75
Van	Van	Sandukyan	Rüşdiye ve İdadi	160	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Van	Van	Sandukyan	Rüşdiye	-	-	85	-	85	-	85	-	85	-

Tablo 11’e göre gayrimüslim okullardan sadece ikisinde kızlar eğitim görmektedir. Bu mekteplerden Posantiyan mektebi 1900 tarihinde 85 kız öğrenci ile rüşdiye mektebi olarak eğitime başladıktan sonra diğer maarif salnamelerinde kız öğrenci sayısı 180’e ulaşmış ve iptidai ve rüşdiye olarak eğitime devam etmiştir. Kızların eğitim gördüğü bir diğer mektep ise Sosanyan iptidai mektebi olup 1901 tarihi itibarıyla 75 kız öğrenci ile eğitim verilmiştir. Yabancı okulların çoğunda öğrenci miktarı başlangıç yıllarına göre artış göstermiştir.

Tablo 12: 1905-1908 Yılları Arasında Van Vilayeti ve Hakkari Sancağındaki Resmi ve Özel Okul Sayıları (Alkan, 2000, 156)

Vilayet/Liva (Bağımsız Sancak)	Okulların Derecesi	Resmi Okullar			Özel Okullar						
		E	K	KR	Ermeni			Musevi	Nasturi	Amerikan	
					E	K	KR	KR	KR	E	K
Van	İptidai	11	2	15	1	2	27	-	-	-	-
	Rüşdiye	1	1	-	3	1	1	-	-	1	1
	İdadi	1	-	-	2	1	-	-	-	-	-
	Darülmualimin-i İptidai	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Toplam	14	3	15	6	4	28	-	-	1	1
Hakkari	İptidai	2	-	3	-	-	1	1	7	-	-
	Rüşdiye	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	İdadi	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Darülmualimin-i İptidai	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Toplam	7	-	3	-	-	1	1	7	-	-

Tablo 12'ye göre, Ermeni okulları Van'da çoğunluktadır. Nasturi okulları ise yedi tane olup çoğunlukla yaşadıkları Hakkari sancağındadır. Van ve Hakkari'deki okulların çoğunluğunu ise iptidai okullar oluşturmaktadır. Van'da 38 mektep Ermenilere aittir. Bu tarihte Van'daki resmi okul sayısı ise 32'dir. Ermeni okulları Müslüman okullarından fazladır. Musevilere ait olan tek bir okul ise Hakkari'dedir. Hakkari ve Van'da daha önceki yıllarda idadi derecede mektep yokken 1905-1908 yılları arasındaki dönemde birer idadi mektep bulunmaktadır. Van ve Hakkari'deki okul dağılımlarının gayrimüslim nüfusla doğru orantılı olduğu yukarıdaki tablodan anlaşılmaktadır.

1907 yılında Hakkari sancağının Gever kazasının merkezi Dize kasabasının çoğunluğu Nasturi idi. Burada bir adet rüştiye bulunmaktaydı ve bu okuldan Nasturiler faydalanıyordu. Hakkari sancağının dahilinde bulunan Şemdinan kazasında ise seksen çocuk mevcudu olan bir rüştiye bulunmaktaydı. Gever'deki cemaat burada bir adet iptidai okulunun açılmasını tertip ettiklerinden Gever'deki rüştiyenin hademesiyle birlikte maaşları ve masrafları da dahil olmak üzere Şemdinan'a getirilmesi için Maarif Nezaretinden istekte bulunuldu (BOA, MF. MKT. 857).

1.5. Yabancı Okullar

Yabancı okulların kurulması ve yaygınlaşmasında misyonerlerin etkisi çoktur. 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın getirdiği vicdan hürriyeti ile mezhep değiştirme serbestliğinden de yararlanarak misyonerler çalışmalarına hız verdiler. 1878'de Osmanlı Devleti'ne dikte ettirilen Berlin Antlaşması da misyonerlerin daha rahat hareket etmelerini sağladı (Aydın Mithat, 2006, 87). Anadolu'ya ilk gelen Amerikalı Protestan misyonerler 1810'da Boston'da kurulan ve kısaca American Board olarak anılan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) (American Board Of Commissioners For Foreign

Missions, 1839: 16) isimli teşkilatın okullarını açtılar (Sezer, 1999, 173; Yiğitoğlu, 2012, 106; Akgün, 1992: 2; American Board Of Commissioners For Foreign Missions, 1851: 6). American Board öncelikle Müslümanlar ve Yahudiler üzerinde etkili olmaya çalışmış fakat başarılı olamayınca Ermenilere yönelmişlerdir (Creagh, 2010; 179). Bu toplum üzerinde önemli bir etki ve bağımsız bir Ermenistan kurulması yönünde bir bilinçlenme yaratmıştır. Misyoner okullarından mezun olan Ermeniler gerek bu okullarda gerekse kendi cemaat okullarında öğretmenlik yapmak suretiyle toplum üzerindeki etkinliklerini artırmışlardır (Özdemir, 2012, 120; Aydın Mithat, 2006, 98).

Osmanlı Devleti, yabancı devlet okullarının sayı, yaygınlık ve faaliyet açısından siyasi amaçlı ve zarar verici boyutlardaki gittikçe artan çabalarını önlemek için yasal tedbirler almaya çalıştı fakat yasaları çıkartma ve uygulama sürecinde hem kendi zayıf durumundan hem de yabancı devletlerin baskısından kaynaklanan bir dizi engel nedeniyle beklenen başarıyı elde edemedi (Haydaroğlu, 2005, 159).

Yabancı okullar ne yönetim ne de program açısından Osmanlı maarif sistemiyle hiçbir bütünleşme kuramamışlardır. Hatta bunların bazıları uzun süre ruhsatsız çalışmıştır. Yabancı okulların Osmanlı coğrafyası üzerindeki dağılımı dikkat çekicidir. Daha çok uluslaşma sürecine giremeyen veya geç giren bölgelerde kurulmuşlardır (Ortaylı, 2010b, 218).

Misyonerler kendi okullarının açılmasına gayret gösterirken gayrimüslimlerin okullarının açılmasında da öncülük ediyorlardı (Anderson, 1863: 326). 1887 yılında iki İngiliz öğretmen Nasturilerin kendilerine ait okulun inşasının yerinin belirlenmesi için Çölemerik'e gelmiş ve Maarif Nezareti Hakkari vilayetine durumu bildirerek gönderilen iki İngiliz öğretmene yardımcı olunmasını istemişti (BOA, MF. MKT. 91, 1303). Çölemerik ve Levin nahiyesinde oturan Müslümanlar ile Tiyari Nasturileri (Badger, 1850: 188) arasındaki çatışmanın önüne geçilebilmesi için 17 Ocak 1901 tarihinde hazırlanan raporda ise İngiliz misyoner Mr. Brown tarafından Nasturi ruhanisi Marşimon namına Hakkari'de 19 okul açıldığı belirtilmektedir. Bu okullardan 1'i merkez livada, 2'si Koçanis'de, 4'ü Gever'de, 3'ü Tuhub'da, 2'si Cilo nahiyesinde, 3'ü Tiyar-ı Süfela'da, 4'ü Dize nahiyesinde faaliyete geçti (BOA, Y.PRK.KOM., 10).

Çeşitli dini ve etnik unsurları bünyesinde yaşatan Hakkari'de misyonerler okullarını açmak için seferber oldular. 1905 yılında Hakkari sancağı Çölemerik kazasında İngiliz Mr. Bravdon iptidai derecesinde beş okul, Amerikan vatandaşı Mr. Mc Dowell, biri rüştiye, diğer dördü iptidai derecesinde olmak üzere beş misyoner okulunu Nasturilerin yoğunlukta olduğu Çölemerik kazasında hükümetin izni olmadan açtılar (BOA, MF.MKT. 1058, 8; Vine, 1937: 198).

Tablo 13: Van'da Yabancı Okullar (1316 Maarif Salnamesi, 1316/1900, 1210; 1317 Maarif Salnamesi, 1317/1901, 1427; 1318 Maarif Salnamesi, 1318/1902, 1598; 1319 Maarif Salnamesi, 1319/1903, 925; 1321 Maarif Salnamesi, 1321/1905, 690)

Liva	Kaza	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Millet	Namına Ruhsat Verilmiş Olan Mesul Müdür	Mektebin Derecesi	Ruhsatname Tarihi	Kuruluş Tarihi
Van	Van	Amerikan	Ermeni	Kıbrız	Rüşdiye	1874	1874
Van	Van	Amerikan	Ermeni	Kıbrız	Rüşdiye	1873	1873
Van	Van	Amerikan	Ermeni	Kıbrız	İdadi	1873	1873
Van	Van	Amerikan	Ermeni	Doktor Rabtus	Rüşdiye	-	1892
Van	Van	Amerikan	Ermeni	Doktor Rabtus	İptidai	-	1892

Tablo 13'e göre yabancı okullar sadece Van vilayetinde eğitim veriyorlardı. 1900 tarihli Maarif Salnamesinde iki rüşdiye, bir idadi derecesinde olmak üzere üç okul bulunmaktadır. Diğer salnamelerde ise bir rüşdiye, bir iptidai derecesinde olmak üzere iki okul eğitim vermektedir. Bu okullar Van vilayetinde Amerikan Protestan Okulu olup okullar Ermenilere aittir.

Tablo 14: Van Vilayetinde Yabancı Okullarda Öğrenci Sayıları (1316 Maarif Salnamesi, 1316/1900, 1210; 1317 Maarif Salnamesi, 1317/1901, 1427; 1318 Maarif Salnamesi, 1318/1902, 1598; 1319 Maarif Salnamesi, 1319/1903, 925; 1321 Maarif Salnamesi, 1321/1905, 690)

Adı	1900 Maarif Salnamesi		1901 Maarif Salnamesi		1902 Maarif Salnamesi		1903 Maarif Salnamesi		1905 Maarif Salnamesi	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Amerikan	-	90	-	-	-	-	-	-	-	-
Amerikan	80	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Amerikan	41	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Amerikan	-	-	210	180	210	180	210	180	210	180
Amerikan	-	-	170	105	170	105	170	105	170	105

Tablo 14'deki okulların öğrenci sayıları tablo 13'deki sıralamaya göre verilmiştir. 1900 tarihli salnamede verilen üç okul ile ilgili bilgiler diğer salnamelerde gösterilmemiştir. Yabancı okullarda kız öğrencilerin sayısının yüksek olduğu görülmektedir.

1.6. Kütüphaneler

Kültür hayatımızdaki tarihi bilinen ilk yazılı belgeler, Göktürkler dönemine ait olmasına rağmen eğitimimizde kütüphanelerin tarihsel temelleri Türklerin İslamiyet'i kabulü sonrası Karahanlılar döneminde atılmıştır. Selçuklular devrinde fikir hayatı geliştikçe yaygın eğitim kurumu olarak hizmet veren kütüphaneler de çoğalmış, o dönemde üretilen birçok yeni eserle zenginleşmiştir. Anadolu'ya

yeniden birlik ve beraberliği getiren Osmanlılar, Selçuklulardan devraldıkları Türk kültüründeki kütüphane mirasını daha da geliştirmişlerdir. Özellikle Fatih dönemi ve sonrasında kütüphaneler, diğer bilim ve eğitim kurumlarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Candan, 2013: 120).

Tablo 15: Van Vilayetindeki Kütüphaneler (1316 Maarif Salnamesi, 1316/1900, 1210; 1317 Maarif Salnamesi, 1317/1901, 1427; 1318 Maarif Salnamesi, 1318/1902, 1598; 1319 Maarif Salnamesi, 1319/1903, 926; 1321 Maarif Salnamesi, 1321/1905, 691)

Liva	Kaza	Kütüphanenin İsmi	Yeri	Kurucusu	Kitap Adedi	Tesis Tarihi
Van	Van	İskender Paşa	Kaza İçinde	İskender Paşa	43	Eski
Van	Albak	Şah	Kaza İçinde	Abbasiden	300	Eski
Van	Van	İskender Paşa	Sananiye Mahallesinde	İskender Paşa	162	Eski
Van	Van	Cami Kebir	Cami Kebir Mahallesinde	Abdurrahman Paşa	60	Eski

Tablo 15'e göre kütüphaneler Van vilayetinde bulunmaktadır. Maarif salnamelerinde Hakkari'de kütüphane ile ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. Van vilayeti merkez kaza içindeki İskender Paşa Kütüphanesi 1900 tarihli Maarif Salnamesinde yer alırken diğer salnamelerde kütüphane yeri olarak Sananiye Mahallesi olarak geçmektedir. 1905 tarihli Maarif Salnamesinde Cami Kebir Mahallesindeki kütüphanede kitap miktarı altı adet olarak gösterilmiştir, bu miktarın yanlış yazılarak gerçekte ise diğer salnamelerdeki kitap miktarı olan 60 adet olduğu değerlendirilmektedir.

1.7. Matbaa

Osmanlı'nın son döneminde Hakkari'de kütüphanenin varlığından bahsetmek mümkün olmadığına göre burada matbaanın bulunmamasında yadırganacak bir durum yoktur. Hakkari'de matbaanın varlığına dair bir kaydın yer almadığı Maarif Salnamelerinde sadece Van'da vilayet matbaası kaydı bulunmaktadır.

Tablo 16: Van Vilayetinde Matbaa (1317 Maarif Salnamesi, 1317/1901, 1427; 1318 Maarif Salnamesi, 1318/1902, 1598; 1319 Maarif Salnamesi, 1319/1903, 926; 1321 Maarif Salnamesi, 1321/1905, 691)

Liva	Kaza	Matbaanın İsmi	Yeri	İmtiyaz Sahibi	Türü	Hangi Lisanslarda Eser Tab ettiği	Kuruluş Tarihi
Van	Van	Vilayet Matbaası	Hükümet Konağı Civarında	Resmi	Taş Basması	Türkçe	1891

Tablo 16'ya göre, vilayet matbaası 1891 tarihinde kurulmuş taş-hurufat ve Türkçe baskı yapan bir matbaadır.

2. SONUÇ

Hakkari'deki eğitimin türü ve sistemi ile ilgili bilgiler Erzurum Vilayet Salnameleri, 1894 yılı istatistik yıllığı ve 1901 ve 1905 yılları arasındaki maarif salnamelerinde detaylı olarak verilmektedir. İlkokul seviyesindeki okullar Hakkari genelinde olmasına rağmen rüşdiyeler ile medreseler sadece belli başlı yerlerde eğitim yapmaktaydı. Bu okullarda göze çarpan en önemli özellik ise kız çocuklarının okula gitmemesiydi. Farklı dini topluluklara sahip olan Hakkari'de yabancıların eğitime daha çok önem verdiği görülmektedir. Nüfus yönünden zenginliği olan Hakkari misyonerlerin çalışma sahası olmuştur. Bu misyonerlerin çabalarıyla özellikle 19. yüzyılın başlarında yabancı okulların sayısı artış göstermiştir. Misyonerlerin kışkırtmalarıyla Ermeniler Kürtlerle olan birlikteliklerini kaybetmiş ve yaşadıkları yerlerde huzursuzluklar çıkarmışlardır.

KAYNAKÇA

- Akgün, S. (1992). Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 3, 1-16.
- Akıncı, A. (2014). Osmanlı Devleti'nde Milli Kimlik İnşasında Okul. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 1-24.
- Akyüz, Y. (2011). Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1(2), 9-22.
- Akyüz, Y. (1970). Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 3(1), 121-130.
- Alkan, M. Ö. (2000). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Altın, H. (2008). 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri. *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 271-283.
- American Board Of Commissioners For Foreign Missions. (1851). *The Missionary Herald*. Boston: Press Of T. R. Marvin.
- American Board Of Commissioners For Foreign Missions. (1839). *Constitution, Laws And Regulations Of The American Board Of Commissioners For Foreign Missions*. Boston: Crocker&Brewster.
- Anameriç, H. (2006). Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 19, 53-78.
- Anderson, R. (1863). *Memorial Volume Of The First Fifty Years Of The American Board Of Commissioners For Foreign Missions*. Boston: Missionary House.
- Aslan, E. (2012). İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Ortaöğretim Tarih Programlarında Değişim I: Orta Mektep. *Turkish Studies*, 7(2), 99-128.
- Atay, H. (1982). Medreselerin Islahatı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25(1), 41-56.
- Aydın, D. U. (2013). Osmanlının Son Döneminde Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatına Genel Bir Bakış.

İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi, 4, 1-9.

- Aydın, M. (2006). Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 19, 79-122.
- Badger, P. G. (1850). *The Nestorians And Their Rituals*. London: Joseph Masters And Co.
- Berkes, N. (2008). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Birbudak, T. S. (2007). Salnamelere Göre Sivas Vilayetinde Eğitim-Öğretim (1898-1903). *Kastamonu Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, 15(1), 303-316.
- Candan, B. (2013). Türk Kültüründe Kütüphaneler ve Eğitim Hayatımıza Etkileri: Cumhuriyet Öncesi Dönem. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 105-124.
- Creagh, J. (2010). *Armenians, Koords And Turks*. Hawaii: World Public Library.
- Derderian, A. (2009, August). Armenian's Dual Identity in Jordan. *International Educational Studies*, 2 (3), 34-41.
- Elove, M. E. (1953). Türkiye'de Din İmtiyazları. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10(1), 305-368.
- Ergün, M. (1982). II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 30 (12), 59-89.
- Güran, T. (1997). *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı (1897)*. Ankara: Devlet İstatistik Matbaası.
- Haydaroğlu, İ. (2005). Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullarda Denetim ve Cumhuriyet Dönemine Yansımaları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(38), 149-160.
- Medreselerin Islahı (1913). *İslam Dünyası*, 2.
- Ortaylı, İ. (2010a). *Tarihimiz ve Biz*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2010b). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özdemir, H. (2012). Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900). *Tarih Dergisi*, XIII, 115-148.
- Saffetli, E. M. (1910). Medreselerimiz. *Beyanülhak*, IV (87), s. 1642.
- Sezer, A. (1999). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (3), 169-183.
- Taşkın, Ü. (2013). Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz. *The Journal Academic Social Science Studies*, 6(3), 1327-1353.
- Vine, R. A. (1937). *The Nestorian Churches*. London: Independent Press.
- Yiğitoğlu, M. (2012). Geçmişten Günümüze Anadolu'da Müslüman Hıristiyan Münasebetleri. *İnsan ve Toplumbilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 100-117.
- Zengin, Z. S. (2002). Kurtuluş Savaşı Döneminde ve Cumhuriyet'in Başlarında Türkiye'de Medreseler ve Din Eğitimi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43(2), 277-313.
- Zengin, Z. S. (1998). II. Meşrutiyet Döneminde Islahat Çalışmaları Çerçevesinde Medreselerin Kuruluş Sistemi ve İdari Teşkilatı. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 9, 431-449.

- Zürcher, E. J. (2005). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi*. MF. MKT. Dosya No: 91, Gömlek Sıra No: 50.
- BOA*. MF. MKT. Dosya No: 94, Gömlek No: 28.
- BOA*. MF. MKT. Dosya No: 857, Gömlek No: 43.
- BOA*. MF. MKT. Dosya No: 1058, Gömlek Sıra No: 36.
- BOA*. Y. PRK. KOM. Dosya No: 10, Gömlek Sıra No: 73.
- 1288 Erzurum Vilayet Salnamesi*. Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası.
- 1289 Erzurum Vilayet Salnamesi*. Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası.
- 1290 Erzurum Vilayet Salnamesi*. Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası.
- 1291 Erzurum Vilayet Salnamesi*. Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası.
- 1292 Erzurum Vilayet Salnamesi*. Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası.
- 1316 Maarif Salnamesi*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- 1317 Maarif Salnamesi*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- 1318 Maarif Salnamesi*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- 1319 Maarif Salnamesi*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- 1321 Maarif Salnamesi*. İstanbul: Asr Matbaası.
- Evkaf Defterleri*. Kod: Ev.d, Defter No: 16257.
- Evkaf Defterleri*. Kod: Ev.d, Defter No: 16668.